

NAİLƏ QULİYEVA
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
naila.quliyeva@asoju.edu.az

SOMATİK FRAZELOGİZMLƏRİN LEKSİK –QRAMMATİK SƏCİYYƏSİ

Xülasə

Məqalədə qeyd edilir ki, dilcilərin bir qismi yalnız məhdud mənada frazeologizm anlayışından çıxış edərək idiomlar, digər qismi həm də frazeoloji birləşmələri, üçüncü qismi isə frazeologizm anlayışını geniş mənada götürərək, somatik frazeologizmləri də frazeologiyanın obyektinə hesab edirlər. Frazeologiya ilə əlaqədar meydana gələn fikir ayrılığı baxımından yanaşmaları, frazeologiya terminini geniş və ya dar mənada işlədilməsi ilə bağlıdır. Frazeoloji vahidlərə iki və daha artıq sözün birləşməsindən əmələ gələn hər hansı birləşmə yox, mənaca bütöv, sabit leksik tərkibli və sintaktik strukturlu ifadələr kimi yanaşmaq lazım olduğu bildirilir. Azərbaycan və ingilis dillərində somatik frazeoloji vahidlərin strukturu müxtəlif olması vurğulanır. Hər iki dilin somatik frazeologizmləri iki və daha çox sözlərin birləşməsi əsasında yaranır. Komponentlərin sintaktik əlaqəsinin səciyyəsinə görə bunların bir qismi söz birləşməsi şəkilində, bir qismi isə qrammatik cəhətdən formalaşmış cümlə quruluşunda işlədilir. Quruluş və mənaca söz birləşməsi səciyyəsi daşıyan somatik vahid somatik frazeoloji birləşmə; məzmunca bitmiş, tamamlanmış fikri ifadə edən, intonasiya, predikativlik və modallıq baxımından cümlə strukturunu xatırladan somatik frazeoloji vahidi isə somatik frazeoloji cümlə adlandırmaya olar. Azərbaycan dilində də belə faktlara az təsadüf edilmir. Somatik frazeologizmin tərkibinə söz artırmaq hallarına ancaq atalar sözü və məsələlərdə deyil, həm də başqa somatik frazeologizmlərdə də rast gəlmək olur. Somatik frazeologizmin tərkibinə söz əlavə edilərək yeni sözün hesabına quruluşda müəyyən dəyişiklik edilməsi nəzərə çatdırılır.

Açar sözlər: *frazeologizm, sintaktik, leksik- qrammatik, somatik frazeoloji vahidlər, sabit leksik tərkib.*

Dilcilərin bir qismi yalnız məhdud mənada frazeologizm anlayışından çıxış edərək idiomlar və frazeoloji birləşmələri, bir qismi isə frazeologizm anlayışını geniş mənada götürərək, somatik frazeologizmləri də frazeologiyanın obyektinə hesab edirlər. [1, 248]. Somatik frazeologizmin ilkin çağında onun sərbəst söz birləşməsi kimi mövcudluğunu qəbul ediriksə, onda həmin dövrdə onun tərkibindəki sözlərin müstəqil olduğunu dildə fəal işləndiyini də nəzərdən qaçırmamalıyıq. Bu mənada somatik frazeoloji vahidlərin müxtəlif inkişaf mərhələlərində komponentin başqa bir sözlə əvəz edilməsi təbii hesab olunmalıdır. Somatik frazeologizmlərin leksik və qrammatik mənaları onlarda forma və məzmun vəhdəti yaradır. İfadələri mənasız və formasız təsəvvür etsək komponent hansı nitq

hissəsinə aid olursa, birləşmə də onun adı ilə əlaqələndirilir. Somatik frazeologizmlər, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, qrammatik strukturuna görə söz birləşməsi və cümlə formasında olur. Söz birləşməsi şəkildə olan somatik frazeologizmlərin qrammatik tərkibi eyni və ya müxtəlif nitq hissələrindən ibarət olur. Bunlarda bir söz qrammatik cəhətdən əsas, aparıcı olur. Həmin əsas komponent hansı nitq hissəsinə aid olursa, birləşmə də onun adı ilə əlaqələndirilir.

Hidden hand (gizli təsir); light hand (bacarıqlı//səriştəli); single eye (aydın məqsədli); free hand (tərcübəsiz); fishy eyes (donuq baxış); steady hand (ağır əl); cool head (soyqqanlı) və s. not right in one's head – başdan səfəh; light hand – ehtiyatlı; steady hand – əli ağır; an old hand (at smth) - təcrübəli əl; a fresh hand – təcrübəsiz; the last hand – axırıncı ştrix; a blind hand – cızma qara yazı; a long nose – “burun”; the hidden hand – gizli təsir; a helping hand – kömək; a black eye – gözünün altı qara; painted (up) to the eyes – çox kirşanlı göz; a private eye – şəxsi cəsus; wet behind the ears – ağzından süd iyi gələn; grey hairs – qocalıq; cold arm – soyuq silah; saucer eyes – nəlbəki boyda gözləri; with open eyes – şüurlu surətdə; fishy eyes – ölü qoyun gözləri. Dilçilik ədəbiyyatında tarixən geniş şəkildə istifadə olumuş bu tip frazemlər “sabit epitetlər” adlandırılaraq qeyd olunur ki, belə ifadələrin mənası və emosionallığı onların yalnız komponentlərindən biri – epitetləri ilə yox, bütün ifadə ilə birlikdə meydana çıxır [3,230-231].

b) isim + isim (N+ N) modeli əsasında formalaşan somatik frazeologizmlər;

könül aşınası, göz şivəsi, müjgan oxu (müjgan fars sözüdür, “kiprik“ deməkdir). Belə poetik somatik frazeologizmlər Azərbaycan dilində əsasən, klassik mənbələrdə işlənmişdir. “Könül aşınası “ hayif ki, yoxdur “(Vaqif), “Qaş əyib göz şivəsi dil şərhinə xəndan kimi “(Şəhriyar),” Qəmzə xəncərindən, müjgan oxundan, cigər parə - parə, dil şənələnmiş “(Vidadi) və.s. Soucer eyes (iri gözlər); neck and crop (tez – tələsik); head and front (hər şeydən əvvəl); cock one “s nose (burnu yuxarı); dog”s nose (pivə); nose to nose (burun buruna); parson”s (pope “s) nose (qızardılmış quş); face to face (üz- üzə); pudding face (ətli // mənasız üz); from mouth to mouth (ağızdan ağıza); from hand to mouth (əldən ağıza) və s.

Göründüyü kimi N +N modeli əsasında formalaşan somatik frazeologizmlər bəzən ya bağlayıcı ilə bir-birinə bağlanır (neck and crop), ya da sözünü vasitəsilə düzəlir (from mouth to mouth) və s. A sight for sore eyes – həmişə arzu olunan adam; hand to hand – yan –yana; the iron hand in the velvet glove – maskada mələk sima; cheek by jowl – yanbayan // göz-gozə; all eyes are turned to sm.- bütün diqqət kiməsə yönəlmək; camera eye – yaxşı görmə qabiliyyəti; the eye of Grece –Yunan baxışı; one”s eyes stand out of one”s hand – gözü kəlləsinə çıxır (qorxudan, təəccübdən); her face in her fortune – onun bütün var dövləti onun gözəlliyidir; a finger in the pie – bir işdə əli olmaq; one”s fingers itch - əli gicişir” hair about the heels – tərbiyəsiz; a hair in one”s soup – narazılığın səbəbi; head and shoulders above smb.- kimdənsə bir barmaq yuxarı; a show of hands – səsvermədə əl qaldırmaq; need has (knows) no law – ehtiyac üçün qanun yoxdur; neck and crop – cəld; one’s hair stands on end – tükləri biz- biz durdu; hand and (in) glove with smb? - kiminləsə çox yaxın olmaq; the hand of fellow ship – dost əli.

“ oğlum, sən iki uşaq atasısan, çalış balalarının gözü yolda qalmasın “(S.qadirzadə); “Ay girdi buluda, üzündə kədər, Qorxdu, bir də onu şahid çəkərlər “ (N. Xəxri); “ Tək – təhna oturmuşam qulağı səsdə, deyirəm, bəlkə bir adam qapını açdı “ (S.Qədirzadə); Bu ifadələr bir daha sübüt edir ki, bədii əsərlərin dilində belə somatik vahidlər nə qədər çox olduqca, o qədər emosionallıq qazanır, çünki, yazılı dil daim adi danışıqda yaşayan ifadələrlə cana gəlir [4, 117].

a) isim + zərf (N+ Adv) və yaxud əksinə (Adv + N) modeli əsasında formalaşan somatik frazeologizmlər;

hands up! (əllər yuxarı); pour one”s eyes out (gözünün suyunu tökmək); put smb”s nose out (ürəyini sıxmaq); hands down (asanlıqla); up to the eyes (in debt) – gözüne qədər borc içində olmaq; outward eye – həyati baxış; mind”s eye – xəyalı baxış; up to the eyebrows (in debt) - boğaza qədər; never batted an eyelash – gözünü də yummaq; shout on one”s ear –smb”s hair – kimisə əsəbiləşdirməyin.

“Yenə də gəlmisən, əli aşağı, elə bilirsən, üzünə güləklər“ (İ. Əfəndiyev).” Əvəz Əvəzov yaxşı oğlandı, başı aşağı, saç yuxarı “ (Anar). “Bizim ayrı yolumuz yoxdur, həmişə üzü irəli getməliyik “ (V.Babanlı) və s.

ç) tərkibində say olan somantik frazeologizmlər ;

bear (carry or have) two faces under one hood (iki üz lü olmaq); two heads are better than one (ağıl ağıldan üstündür); first hand (birinci əldən); at second hand (ikinci əldən); on one hand (bir tərəfdən); have two left hand (ağır taxtalı); (gec tərpanən adam haqqında) və s.

Verilmiş misallar mövqeyinə və qrammatik əlamətlərinə görə cümlədə təyin və ya zərflik kimi işlənsələr də, ismi somatik frazeologizmlər olaraq qalır, onlarda aparıcı sözlər isimdir. Bu somatik frazeologizmlər qoşmalı ismi birləşmə şəklində də olur; dəvənin boynu kimi, ayağı topal kimi, gözü kor kimi və s.

Azərbaycan dilində ismi somatik frazeologizmlərin aşağıdakı formalarına rast gəlirik;

- isimlə ismin birləşməsindən; gözləri qan çanağı, ölüm ayağı, gözü qan, daş ürək;
- isimlə sifətin birləşməsindən; agzı dadsız, qarnı qurdlu, ağızdan boş, başı boş, üzü yola, ayağı ağır, ayağı yüngül, ürəyi dağlı, gözü küllü. Məsələn; “ Bir əndamlı nəsrin, dodağı qöncə, bir qaməti gülün yarə aşiqəm “ (Vaqif). Ləbi (farsca dodaq deməkdir) şəkkər, dili baldan, mən dönərəm, könül dönməz (Şikəstə Xatir). “ Niyə olmur ki, elə yaxşı olar ...bir dodağı büzməli alıb gətirərsən, hamı rahatlaşar “ (Elcin).

- İsimlə feli sifətin birləşməsindən; gözü qan aqlayan.

Feli somatik frazeologizmlər. Dünya dillərinin əksəriyyətində olduğu kimi, Azərbaycan və ingilis dillərində də feli somatik frazeologizmlər ismi somatik frazeologizmlərə nisbətən çoxdur. Onlar iş, hal-vəziyyət mənasında olub, əsasən cümlənin xəbəri vəzifəsində çıxış edir. Feli somatik frazeologizmlərin birinci tərəfi həmişə fel, ikinci tərəfi isə, əsasən isimlə ifadə olunur. Feli somatik birləşmələrdə ümumi məna, komponentlərin bütövlükdə mənasından və sintaktik quruluşundan asılı olur, predikativ səciyyə daşıyır. Bu əlamətlər içərisində bizi predikativlik daha çox maraqlandırır, çünki tərkibində fellə

rin iştirak etdiyi somatik frazeologizmlərin predikativliklə əlaqəsi onların structur–semantik səciyyəsi sayılır. Predikativlik əlamətindən çıxış etdikdə həm də frazeoloji vahid anlayışını geniş başa düşürük, belə ki, buraya frazeoloji birləşmə və frazeoloji qovuşma ilə yanaşı, həm də paramioloji vahidləri, qanadlı sözləri aforizmləri də qəbul etməli oluruq [5,98]

Ədəbiyyat:

1. Axundov A.A. Dil və Ədəbiyyat, 1c., Bakı, 2003, 657 səh.
2. Qurbanov A. M. Ümumi dilçilik, 1 – II cildlər, Bakı, 2014
3. Ефремов А.И. язык сатиры Салтыкова-Щедрина, Москва, 1959
4. Пушкин А.С. Русские писатели о языке – Хрестоматия, Ленинград, 1955
5. Тагиев Х. Крылатые слова в азербайджанском языке, АҚД, Баку, 1992, 22 стр.
6. Ф. де Соссюр. Курс общей лингвистики (перевод на русском языке), М, 1993

Н.А. Кулиева

Лексико-граммические особенности соматической фразеологии на
английском и азербайджанском языках
резюме

В статье отмечается, что некоторые из лингвистов происходят от понятия фразеологии в ограниченном смысле, вторая часть рассматривает их как сочетание фраз, другие основаны на понятии фразеологии, выражении фразеологических выражений, выразительно-эмоциональной терминологии и так далее. также называют объектами фразеологии. Спорные подходы к фразеологии связаны с широким или узким использованием термина фразеология. Говорят, что фразы следует трактовать как выражения полной, устойчивой лексической и синтаксические структуры, а не как комбинацию двух или более слов. Подчеркивается, что соматическая фразеология обоих языков основана на сочетании двух или более слов. Из-за характера синтаксической взаимосвязи компонентов некоторые из них используются в форме слов, а некоторые - в грамматически сформированной структуре предложения. Соматическая фразеологическая унификация соматической единицы с характеристикой структуры и значения словосочетаний. Соматическая фразеологическая единица, выражающая конечную законченную идею, напоминающую структуру предложения с точки зрения интонации, предсказуемости и модальности, может быть названа соматическим фразеологическим предложением. Такие факты не редкость в азербайджанском языке. Случаи обращения к соматической фразеологии можно найти не только в пословицах и притчах, но и в других соматических фразеологиях. При добавлении слова в состав соматической фразеологии вносятся определенные изменения в структуру нового слова.

Ключевые слова: фразеологические, синтаксические, лексико-грамматические, соматические фразеологизмы, фиксированное лексическое содержание.

N. A. Guliyeva

Lexical and grammatical features of somatic phraseology in
english and azerbaijan languages
Summary

The article states that some of the linguists investigate the notion of phraseology in a limited sense, the second part consider them as a combination of phrases, the others based on the concept of phraseology, expressing phraseological expressions and expressions, expressive-emotional terminology and so on. are also called objects of phraseology. Controversial approaches to phraseology are related to the broad or narrow use of the term phraseology. It is said that phrases should be treated as expressions of a complete, stable lexical and syntactical structure, rather than any combination of two or more words. It is emphasized that the structure of somatic phraseological units in the Azerbaijani and English languages is different. The somatic phraseology of both languages is based on the combination of two or more words. Due to the nature of the components' syntactic relationship, some of them are used in the form of words and some of them are in grammatically formed sentence structure. Somatic phraseological unification of the somatic unit with the characteristic of the structure and the meaning of word combinations. The somatic phraseological unit, which expresses a finite, completed idea, reminiscent of sentence structure in terms of intonation, predicativity and modality, can be called a somatic phraseological sentence. Such facts are not uncommon in the Azerbaijani language. Cases of referring to somatic phraseology can be found not only in proverbs and parables, but also in other somatic phraseologies. By adding a word to the composition of somatic phraseology, certain changes are made in the structure of the new word.

Keywords: phraseological, syntactic, lexical-grammatical, somatic phraseological units, fixed lexical content.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 20.05.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 01.11.2019

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Sevil Əliyeva tərəfindən çapa
təvsiyə olunmuşdur